

ТИПОЛОГІЯ ГОНЧАРНИХ КЛЕЙМ ДАВНЬОРУСЬКОГО Й ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ЧАСІВ ІЗ ДУБНА ТА ЙОГО ОКОЛУ

У результаті археологічних досліджень у м. Дубно та довколишніх поселеннях протягом останніх десятиріч сформувалася значна колекція такої своєрідної категорії знахідок, як гончарні клейма. На сьогодні актуальною стала потреба їхньої класифікації й характеристики. Це дасть можливість долучити локальну колекцію клейм до загальної карти відомих і систематизованих колекцій та доповнити загальну картину такого поширеного явища давньоруського та литовсько-польського часів, як клеймування гончарних виробів. Важливим моментом є також дослідження географії поширення клейм. Це дозволяє визначити найзначніші осередки гончарного виробництва в регіоні басейну середньої течії р. Іква.

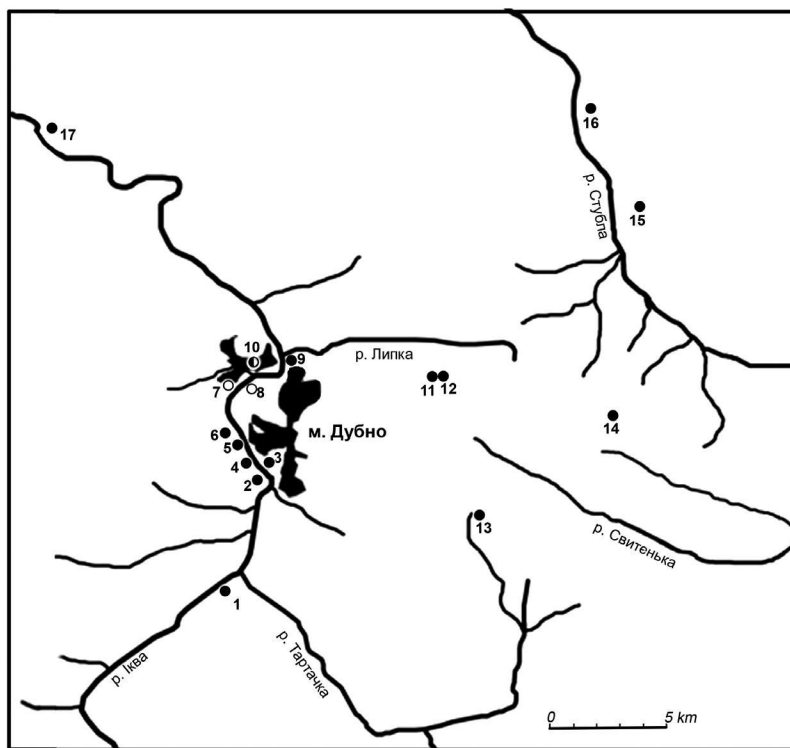
Питанням функціонального призначення та символічної інтерпретації клейм присвячено чимало публікацій, починаючи з середини ХІХ ст. Робилися спроби пов'язати клейма з язичницькими символами-оберегами або ж виробничими знаками гончарів¹.

Важливий внесок у розробку питання зробив Б.О. Рибаків, який проаналізував існуючі до цього теорії. Відстоюючи версію про використання клейм як виробничих знаків, він розвинув її, указавши на можливість відстеження по клеймах виокремлення нового покоління гончарів. На його думку, це відбувалося на ускладненні знака клейма, шляхом додавання до нього нового елемента². Л.Ф. Розенфельдт же доводить, що клейма — це знаки замовників гончарної продукції³. П.П. Толочко вважає їх символами-оберегами, призначення яких — захищати продукцію майстра⁴. Цікаву гіпотезу висунув Р.С. Орлов. Він стверджує, що посуд із клеймами відображав тарифікацію податків на користь держави. Такий посуд, на його думку, виступав мірою продукту, що відчужується, а знак — на користь кого йшов збір⁵. Існують також гіпотези про вжиток клеймованого посуду під час релігійних обрядів на свята⁶. Є й інші припущення щодо призначення клейм та клеймованого посуду. Попри це, одностайної думки стосовно цього питання на сьогодні досі немає.

Увага дослідників була звернута також на розробку типології клейм, знайдених на різних територіях. В.Д. Гупало систематизувала клейма із Західної Волині й Прикарпаття⁷. М.П. Кучера провів подібну роботу зі

знахідками з літописного Плісненська⁸, О.В. Колибенко — з Переяслава-Руського⁹, В.С. Чекурков охарактеризував клейма на посуді литовсько-польської доби, знайденому в Дубні, Острозі, Корці, Рівному¹⁰.

Карта пам'яток, на яких були виявлені гончарні клейма

Умовні позначення: ● - пам'ятки з клеймами слов'яно-руського часу
○ - пам'ятки з клеймами литовсько-польської доби

1 - Клюки п. 2	6 - Тараканів п. 7	11 - Мирогоща п. 11 г біля городища
2 - Тараканів п. 4	7 - Палестина п. 2	12 - Мирогоща п. 11 б біля городища
3 - Волиця	8 - о. Дубовець	13 - Іванинічі п. 1 біля городища
4 - Тараканів п. 5	(Підборецький монастир)	14 - Листвин городище
5 - Тараканів п. 3	9 - Сурмичі п. 2	15 - Варковичі п. 1 біля городища
	10 - м. Дубно	16 - Жорнів городище
		17 - Муравиця городище

Формування колекції клейм Дубна й округи відбувалося в ході систематичних археологічних розвідок В.В. Ткача, досліджень Б.А. Прищепи в м. Дубно й Муравицькому городищі, а також Р.М. Чайки в Листвинському городищі.

Вживання поняття «колекції» досить умовне, оскільки вона не є єдиною збіркою й зберігається в різних місцях (Рівненський краєзнавчий музей, Державний історико-культурний заповідник м. Дубно, археологічні фонди Львівського університету). Незважаючи на це, взяті до уваги

клейма репрезентують вузьку територію, яка в XII–XIII ст. становила округу літописного міста Дубен, що поширювалася на басейн середньої течії р. Іква. Це й дозволяє розглядати матеріал комплексно. Винятком є деякі клейма з пам'яток басейну р. Стубла. Тут вони розглядаються як складова частина археологічного матеріалу, набутого в ході систематичних досліджень на Дубенщині. Тому їх варто сприймати як близькі до клейм із округи в типологічному, просторовому та хронологічному відношеннях.

У даній статті розглядаються 80 зразків клейм. Керівним принципом їхнього групування виступає характерна спільна зображувальна риса — коло, хрест, пентаграма, двозуб або тризуб. Клейма, яким властиві індивідуальні риси, були виділені в окрему групу.

Група	А					Б			В	Г	Д
Тип Варіант	A1	A2	A3	A4	A5	Б1	Б2	Б3	В1	Г1	Д1
а											
б											
в											
г											
д											
е											
є											
ж											
з											

Група А. Клейма, основою яких є коло (48 екз.).

Тип А1. Просте коло (5 екз.).

Варіант а. Просте коло (4 екз.).

Варіант б. Ззовні від кола в чотири сторони відходять знаки «куряча латка» (1 екз.).

Тип А2. Коло з вписаним одним чи кількома колами (8 екз.).

Варіант а. Прості кола (2 екз.).

Варіант б. Коло з вписаним у нього колом, які з'єднані прямими короткими відрізками (2 екз.).

Варіант в. Коло з вписаним колом, у менше з яких вписано хрест, що поєднані між собою відрізками (3 екз.).

Варіант г. Коло з вписаним колом, між якими короткі відрізки утворюють зірковий орнамент (1 екз.).

Тип. А3. Коло з вписаним хрестом (23 екз.).

Варіант а. Просте коло з вписаним хрестом (17 екз.).

Варіант б. Коло з вписаним хрестом та крапкою (3 екз.).

Варіант в. Присутні різні доповнення ззовні кола (3 екз.).

Тип. А4. Коло з п'ятьма й більше променями від центра (5 екз.).

Варіант а. Просте коло з променями (4 екз.).

Варіант б. Від одного з променів до кола відходить додатковий відрізок (1 екз.).

Тип А5. Коло, в яке вписані інші символи та складні композиції (7 екз.).*

Варіант а. Коло з вписаною пентаграмою (1 екз.).

Варіант б. Коло зі складною геометричною композицією (1 екз.).

Варіант в. Коло з широким контуром, в який вписано малі прямокутники, а в середину — серповидні знаки (1 екз.).

Варіант г. Коло з вписаною трьохкінцевою свастикою (1 екз.).

Варіант д. У два концентричні кола вписано свастику (1 екз.).

Група Б. Клейма, в основу яких покладено хрест (10 екз.).

Тип Б1. Свастика (3 екз.).

Варіант а. Проста свастика (2 екз.).

Варіант б. Свастика, утворена послідовним накладанням чотирьох квадратів (1 екз.).

Тип Б2. Хрест (5 екз.).

Варіант а. Широколінійний хрест (4 екз.).

Варіант б. Вузьколінійний хрест (1 екз.).

Тип Б3. Чотирипромінева зірка (2 екз.).

Група В. Пентаграма (5 екз.).

Група Г. «Знаки Рюриковичів» (5 екз.).

Група Д. Інші знаки, що не вписуються в жодну з виділених груп або через фрагментарність не можуть бути точно означені (12 екз.).

Найраніші зразки клейм на Дубенщині походять із території городищ та прилеглих до них поселень, що існували в селах Мирогоща, Іваниничі, Листвин, Варковичі та Жорнів у X–XI ст.¹¹ До них також належать

* Деякі зображення на клеймах складно піддаються означенню через неповну збереженість.

клейма з Муравицького городища, яке функціонувало в X — першій половині XII ст.¹²

Значна кількість клейм виявлена поблизу Дубна, на розташованих поруч поселеннях: Тараканів п. 7 (7 екз.), Тараканів п. 5 (6 екз.), Тараканів п. 4 (5 екз.), Волиця (4 екз.).

У ході археологічних досліджень В.В. Ткачем було встановлено, що на пам'ятці Тараканів п. 7 поселення досягає піка розвитку в кінці XI — на початку XII ст., а потім слабне, продовжуючи існувати до середини XIII ст.¹³ Клейма з пам'ятки Тараканів п. 5, на основі якісних характеристик глиняного тіста, відносяться до періоду кінця XII — першої половини XIII ст. Функціонування поселення Тараканів п. 4 припиняється на початку XII ст., а на Волиці всі виявлені клейма походять із п'ятого мису, де слов'яно-руські матеріали датуються X — першою половиною XIII ст. Більшу частину клейм цих чотирьох поселень можна датувати XII — першою половиною XIII ст., тобто часом, коли на якісний гончарний посуд був великий попит.

Згадані поселення склали околицю міста Дубно, яке згадується в літописі під назвою Дубен 1100 р.¹⁴ Вони вирізнялися своїми значними розмірами й у них була зосереджена значна частка гончарного виробництва, а виготовлені вироби, як можна припускати, постачалися на міський торг чи призначалися для конкретного замовника. Тому масові знахідки клейм у цих поселеннях можуть розглядатися як свідчення існуючого зв'язку між містом і його ремісничою околицею.

Широкі аналогії клеймам групи А відомі по всій території Київської Русі, на яку поширюються знахідки клейм¹⁵. У групі Б потрібно відзначити клеймо з Листвинського городища, утворене послідовним накладанням чотирьох квадратів. Свідченням того, що цей знак давній, є широка географія його розповсюдження на теренах давньоруської держави, зокрема в Дорогобужі¹⁶, Старій Рязані, Смоленську, Галичині¹⁷. Клейма групи В датуються другою половиною XIII–XVI ст. і добре відомі в цей період на території України, Білорусі, Молдови¹⁸. Група Г утворена невеликою кількістю клейм, що в науковій літературі часто називаються «знаками Рюриковичів». Три зразки таких клейм виявлено в Листвинському городищі. Зважаючи на те, що це воно мало міський характер, є підстави вважати: посуд, клеймований знаками Рюриковичів, призначався для представників княжої влади. На це вказує й те, що клейма були знайдені на території дитинця¹⁹. Інші два клейма цієї групи походять із Муравицького городища²⁰. Зі своєрідних зразків у групі Д можна відзначити клеймо у вигляді квадрата з діагоналями, що перетинаються (такі клейма вживалися не тільки в давньоруський період, а й протягом XIV — початку XVI ст.; знайдені вони при дослідженнях у Дорогобужі та Ост-

розі²¹), а також клеймо з поселення Тараканів п. 5, що нагадує літеру «Ж». Як літерні, інтерпретує подібні знаки В.Д. Гупало²².

Отже, можемо зробити висновок, що гончарні клейма з міста Дубно та його округи представлені як типовими, так і рідкісними зразками знаків для гончарства слов'яно-руського та литовсько-польського часів. У X–XI ст., коли в басейні середньої течії р. Ікви та на р. Стублі функціонували племінні осередки, концентрація клейм відзначається головним чином на території та поблизу городищ. З поширенням на ці терени Києворуської держави та розвитком у кінці XI–XIII ст. єдиного міського центру — Дубена, знахідки клейм концентруються в поселеннях поблизу міста.

¹ Розенфельдт Л.Ф. К вопросу о гончарных клеймах // Советская археология. — 1963. — № 2. — С. 121–122.

² Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — М., 1948. — С. 178–181.

³ Розенфельдт Л.Ф. Указ. соч. — С. 125–129.

⁴ Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 295–298.

⁵ Орлов Р.С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 239.

⁶ Гупало В.Д. До питання про функціональне призначення гончарних клейм // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1995. — № 6. — С. 238.

⁷ Ее же. Гончарные клейма Прикарпаття и Западной Волины (опыт систематизации) // Советская археология. — 1985. — № 4. — С. 236–242.

⁸ Кучера М.П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — К., 1960. — Вып. 10. — С. 118–123.

⁹ Колибенко О.В. Гончарні клейма з Переяслава-Руського // Родовід. — 1994. — № 7. — С. 44–46.

¹⁰ Чекурков В.С. Гончарні клейма на посуді литовсько-польської доби // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць РДГУ. — Рівне, 2011. — Вип. 22. — С. 6–9.

¹¹ Прищепя Б.А. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — Луцьк, 2009. — № 13. — С. 65; Прищепя Б.А., Ткач В.В. Слов'яно-руські городища в басейні Ікви // Археологія Тернопільщини. — Тернопіль, 2003. — С. 182–183.

¹² Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравецьке городище. — Маріуполь, 2001. — С. 30.

¹³ Ткач В.В. Багатошарова пам'ятка Тараканів — 7 // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Велика Волинь. — Старокостянтинів, 2006. — Т. 34. — С. 205.

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 180.

¹⁵ Рыбаков Б.А. Указ. соч. — С. 177.

¹⁶ Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. — Рівне, 2012. — С. 145, рис. 152, 29.

¹⁷ Возний І.П. Типологія клейм та орнаментация горщиків з території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром (X — перша половина XIII ст.) // Археологія. — 2010. — № 4. — С. 36.

¹⁸ Оногда О.В. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2007. — Вип. 27. — С. 71–73.

¹⁹ Чайка Р.М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. — Львів, 2009. — С. 61.

²⁰ Прищепя Б.А., Никольченко Ю.М. Вказ. пр. — С. 23, рис. 25.

²¹ Чекурков В.С. Вказ. пр. — С. 7.

²² Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни... — С. 242.